

**СІНТАКСІС ДЗЕЯСЛОВА СМЯЯЦЦА
Ў СІНХРАНІІ І ДЫЯХРАНІІ:
СМЯЯЦЦА З КАГО-Н. VS. СМЯЯЦЦА ДА КАГО-Н.**

С. А. Важнік

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, vazhnik@bsu.by*

У публікацыі супастаўляюцца сінтаксічныя мадэлі, што ўтварае прэдыкат *смяяцца* ў сінхраніі і дыяхраніі. Нарматыўная сучасная мадэль з сінтаксемай з *каго—чаго* супрацьпастаўляецца архаічнай мадэлі з пашырэннем *да каго—чаго*. На прыкладзе варыятыўнасці кіравання дзеяслова *смяяцца* паказваюцца падставы для вылучэння беларуска-рускіх і беларуска-польскіх ізасінтаксічных канструкцый. Усе яны тычацца дыяхраніі або дыялектаў. Цікавы дыялектны матэрыял С. М. Прохаравай пралівае святло на семантычныя тыпы беларускага дзеяслова, на ўсе яго спецыфічныя канатацыі.

Ключавыя словы: дзеяслоўны прэдыкат; сінтаксічная мадэль; сінтаксічны архаізм; нацыянальная сінтаксічная ідыяматыка.

Беларусы любяць смяяцца. Смяюцца з розных падстаў, а таму і смех у беларусаў розны: *шчаслівы і радасны, добразычлівы, іранічны, камічны (з сябе), саркастычны, пагардліва-зневажальны і нават агрэсіўны, самому сабе...* Кожнай разнавіднасці смеху адпавядае адмысловая сінтаксічная канструкцыя.

1. Сінхранія

Кіраванне беларускага **канцэптуальнага** дзеяслова *смяяцца (з каго—чаго)* засвойваецца намі яшчэ ў сярэдняй школе праз супастаўленне з рускім адпаведнікам (*смеяться над кем—чем*). Акадэмічныя слоўнікі беларускай літаратурнай мовы падаюць два асноўныя значэнні адпаведнага дзеяслова:

Смяяцца

1. Праяўляць весялосць, радасць і пад. пры дапамозе характэрных перарывістых гукаў смеху. *Я б смяяўся, жартаваў бы, Каб вас чуць раз-весяліць.* Колас. *Мішка расказвае нешта, а хлопцы смяюцца.* Брыль. *«Я ўратаваў жыццё чалавеку», – ад гэтай думкі хацелася бегчы, смяяцца і спяваць.* Шамякін. / у вобразным ужыв. *Ізноў вясна, ручай ліецца, Шчабечуць птушкі, лес смяецца.* Васілёк. *Зямля ў прыгожых фарбах, Людзьмі смяецца вуліца, Заглянуць сонцу ў твар бы, Калі за хмары туліцца...* Чарот. // Выражаць весялосць (пра вочы, твар і пад.). *Вочы дзяўчыны радасна смяліся, хоць выгляд у яе быў паніклы і разгублены.* Ракітны.

2. з каго–чаго. Насміхацца, здэкавацца з каго-н.; высмейваць каго-, што-н. *Смяюцца людзі з Кузьмовага сына. Якімовіч. Верыць ён [Вова] усім на свеце, І з яго смяюцца дзеці. Дзеружынскі. // Разм. Жартаваць, гаварыць несур’ёзна. – Цяньком лепш будзе ехаць, заедзі менш, – смяліся сяляне. Пальчэўскі.*

Смяяцца ў бараду (рукаў) – смяяцца ціха, непрыкметна [12, с. 226].

Смяяцца 1. з каго–чаго (насміхацца, здэкавацца з каго-, чаго-н., высмейваць каго-, што-н.). *Старэйшыя дзеці, Света і Талік, смяліся з меншага брата (Л. Арабей). З другой смяецца, а самой і блін не ўдаецца (Нар. тв.). Рыгорка смяецца з майго спрыту (А. Якімовіч). Палац ваіш смяецца з нядолі бядачай (Я. Купала). 2. ад чаго, з чаго (праяўляць веселасць, радасць, рэагуючы на што-н.). Роберт ненатуральна смяўся ад хвалявання і бездапаможна махаў рукамі ў паветры (С. Анісаў). Унь пая, смяецца З радасці народ (З. Бядуля) [1, с. 228].*

Гэтаксама і ў іншых лексікаграфічных крыніцах (гл. [2, с. 285; 9, с. 240; 3, с. 341; 11, с. 97]).

У першым значэнні дзеяслоў *смяяцца* выступае як **прэдыкат праявы пэўнага стану**, што ўтварае наступную сінтаксічную мадэль:

(1) **Ex – Pred – Caus – Mod** (ЭКСПРЫЕНСІЎ (СУБ’ЕКТ СТАНУ) – ПРЭДЫКАТ – ПРЫЧЫНА – СПОСАБ ДЗЕЯННЯ).

Акцэнт робіцца тут на такіх факультатыўных актантах, як **ПРЫЧЫНА** і **СПОСАБ ДЗЕЯННЯ**. Асноўнай прычынай смеху з’яўляецца *радасць*, што пацвярджаецца і на ўзроўні паэтычных тэкстаў (гл.: [8, с. 9]). Параўн.: *Ціха і весела сьмеяліся кветкі, пазіраючы сваімі пахучымі галоўкамі ў рэку...* (НН 1907, № 26, с. 3); *...Павялі начлежнікі коні ў лес пасьвіць. Смяюцца, рагочуць, жартуюць* (НН 1913, № 31, с. 2)¹ [11, с. 97]; *смяяцца ад радасці; смяяцца да слёз, да колікаў; смяяцца самому сабе. СМЯЯЦЦА-1.*

У другім значэнні перад намі **прэдыкат адносін з адмоўнай ацэнкай** і сінтаксічная мадэль з **АБ’ЕКТАМ**, выражаным на паверхневым узроўні праз сінтаксему з *Ngem*:

(2) **Ag – Pred – Pat – Caus – Mod** (АГЕНС-РЭЛЯНТ – ПРЭДЫКАТ – ПАЦЫЕНС-РЭЛЯНТ – ПРЫЧЫНА – СПОСАБ ДЗЕЯННЯ).

Напрыклад: *З мяне смяюцца, пагарджаюць, Бо я мужык, дурны мужык (Я. Купала); Паношыцца ў кожнай прыгодзе, сьмяяцца ня дасьць над сабой...* (Я. Купала) [18, с. 97]. **СМЯЯЦЦА-2.**

Супастаўленне спалучальнасці беларускага і рускага дзеясловаў дазваляе выявіць адрозненне беларускай і рускай моў не толькі на ўзроўні кіравання (сінтаксічнай спалучальнасці), але і больш глабальна –

¹ Арфаграфія і сінтаксіс першакрыніц у прыкладах захоўваюцца.

на фармальна-граматычным узроўні мадэлі рэляцыйнага сказа: (бел.) *Pat / з каго–чаго* vs. (руск.) *Pat / над кем–чем*. Асобныя даследчыкі бачаць тут праяву нацыянальна-культурнай сямантыкі: прыназоўнік *над* у рускай мове выражае дамінуючае становішча АГЕНСА адносна ПАЦЫЕНСА. Беларуская канструкцыя больш «мяккая» па зневажальнай (здэкліва-прыніжальнай) мадальнасці, бо паміж рэлянтамі няма іерархічных адносінаў (вертыкальна-падпарадкавальных адносінаў). Яны знаходзяцца на адным узроўні: на ўзроўні гарызантальных сувязей. Як адзначала Л. М. Чумак, «адценне выражанай перавагі над аб'ектам-асобай не адпавядае талерантнаму нацыянальнаму мысленню беларусаў» [14, с. 99; 7, с. 205].

В. С. Гарыцкая, спасылаючыся на меркаванні рускамоўных беларусаў адносна выбару больш «мяккай» канструкцыі *смеяться с кого-то*, прыходзіць да высновы, што такія канструкцыі «хутчэй, абазначаюць прычыну смеху (нехта або нешта з'яўляецца смешным, выклікае смех), г.зн. залежны кампанент абазначае ўжо не пацыенса, а стымул» [7, с. 206]. Гэта сведчыць пра тое, што склад актантаў у беларускай мадэлі адрозніваецца ад рускай мадэлі: на месцы ПАЦЫЕНСА павінен знаходзіцца такі актонт, як СТЫМУЛ. Гэта карэлюе з вызначэннем СТЫМУЛА-2 у канцэпцыі М. У. Севаладавай [6, с. 145].

Больш за тое, ва ўмовах беларуска-рускага двухмоўя пры маўленні па-руску беларусамі вельмі часта падсвядома выкарыстоўваецца беларускае «кіраванне» дзеяслова *смеяться* (відаць, лепей засвоенае): *Они посмеялись с нас; Минчане смеются с того, как перевели названия улиц*. Гэта самая частотная памылка ў маўленні рускамоўных беларусаў і сінтаксічны маркёр беларускага варыянта рускай мовы [5; 7, с. 197].

Падключэнне да супастаўлення польскай мовы дазваляе выявіць не толькі фармальную спецыфіку адпаведных дзеяслоўных прэдыкатаў, але і больш глыбінную – нацыянальна-маркіраваную, культурна-абумоўленую. Так, у польскай мове ёсць тры дзеясловы *śmiać się*: *śmiać się-1* без аб'ектнага пашырэння, *śmiać się-2* з кіраваннем *z kogoś* і *śmiać się-3* з пашырэнным *do kogoś*. У чым розніца паміж імі? *Śmiać się-1* і *-2* супадаюць з беларускімі прэдыкатамі *смяцца-1* і *смяцца-2* і па сямантыцы, і па спалучальнасці. *Śmiać się-3* таксама прэдыкат адносінаў, але са **станоўчай** ацэнкай. Параўнаем: *Posłuchaj, ale śmieję się nie z ciebie. Śmieję się do ciebie!* – Паслухай, але ж не смяюся з цябе. Смяюся да цябе! Польская канструкцыя *Śmieję się do ciebie* перадае наступны змест: «*нерадаю праз смех свае становішчы адносіны да цябе*». Ці можна перакласці адпаведную польскую канструкцыю праз «прамы» адпаведнік *Смяюся да цябе?* З пункту гледжання **сучаснага (!)** сінтаксісу нельга, бо гэта відавочны **сінтаксічны паланізм**. Які тады *функцыянальна-семантычны*

адпаведнік можна пры гэтым выкарыстаць? Тут мажлівая канструкцыя з дзеясловам *усміхацца*: *Не смяюся з цябе, а ўсміхаюся табе!*

Такім чынам, супастаўленне на ўзроўні трох моў дазволіла выявіць акрамя чыста фармальных, яшчэ і семантычныя адрозненні паміж прэдыкатамі з выхадам на **нацыянальна-культурны кампанент**. Так, праз *СМЕХ* у рускіх і беларусаў выражаюцца **адмоўныя** адносіны да некага або нечага. **Станоўчыя** – толькі праз *УСМЕШКУ*. У палякаў жа праз *СМЕХ* могуць выражацца яшчэ і станоўчыя адносіны.

2. Дыялектны вертыкальны кантэкст

Дыялектны матэрыял дазваляе больш выразна акрэсліць семантычны тып дзеяслова *смяцца*, усе яго спецыфічныя канатацыі.

Разнастайныя варыянты кіравання дзеяслова *смяцца* (месцамі досыць нечаканыя) у *гаворках руска-беларускага памежжа* (у *смаленскіх гаворках*) апісаны ў манаграфіі С. М. Прохаравай [10].

Так, «памежны» дзеяслоўны прэдыкат *смяцца* прадказальна «вагаецца» паміж (1) тыповай адмоўна-ацэнчнай **беларускай** канструкцыяй *смея́ться с / з Gen*¹ і (2) тыповай **рускай** канструкцыяй *смея́ться над*² *Instr.*

Найбольш распаўсюджанай структурай пасля (1) і (2) з’яўляецца (3) канструкцыя з сінтаксмай **кала Gen** (з варыянтамі *каля, ля, около Gen*), што мае аб’ектна-прасторавае ці лакатыўна-вылучальнае значэнне. Канструкцыя вядомая на паўночным усходзе і паўднёвым захадзе Беларусі (карта 224 ДАБМ). Параўн.: *смяцца кала яго; пашутіць кала йей; харашо кала йаго атносіцца*.

З відавочнай **адмоўнай** канатацыяй ужываецца (4) канструкцыя з сінтаксмай **против Gen** (= *смяцца-2*).

У канструкцыі (5) *смея́ться для Gen* дзеяслоў выступае як прэдыкат адносін са **станоўчай** ацэнкай (навідавоку падабенства са структурай *śmiać się-3 do Gen*).

(6) Дэлібератыўны аб’ект **про Gen** пераводзіць дзеяслоў *смея́ться* ў поле дзеясловаў інтэлектуальнай дзейнасці.

Зафіксавана і (7) **безаб’ектнае ўжыванне** па прычыне таго, што «*смяцца з чалавека нельга*». Мае месца своеасаблівае «табу» на ўказанне аб’екта смеху, бо так «*грэшна*» рабіць [10, с. 54–56, 115].

Можна з дастаткова высокай ступенню верагоднасці канстатаваць, што ў *гаворках беларускага-польскага ці беларускага-ўкраінскага памежжа* мы сустрэнем і іншыя варыянты кіравання *смяцца*, што патрабуе асобнага навуковага даследавання.

¹ Паводле С. М. Прохаравай, гэта – «балта-славянская навацыя», што адпавядае літоўскай канструкцыі *suoktis iš ko nors* [10, с. 54–55].

² Прыназоўнік *над* мае першапачатковае значэнне *меры* або *кампарацыі* [10, с. 56].

3. Дыяхранія

У творах Цёткі і Янкі Купалы намі выяўлена архаічная канструкцыя *смяяцца + да Gen*, якой мы не сустракалі ў творах іншых аўтараў пачатку XX ст.: *Мілыя, бясконца багатыя мінуты смяліся да яе, ласкаліся вяснянымі ўздохамі, апляталі чаромхі шэптам змучаны мозг...; Засмяялася да ігрывых хімер і паверыла абману* (Цётка, «Лішняя», 1912 г.) [13, с. 69–70]; *Рэчка ўеца і смяецца Да зялёных лоз і волях...* (Я. Купала, «Выйду, сяду каля саду...»).

Пададзеныя вышэй кантэксты адпавядаюць «трэцяй» сінтаксічнай мадэлі, якую ўтварае дзеяслоўны прэдыкат **СМЯЯЦЦА-3**:

(3) *Ag – Pred – Adr – Caus – Mod* (АГЕНС-РЭЛЯНТ – ПРЭДЫКАТ – АДРАСАТ – ПРЫЧЫНА – СПОСАБ ДЗЕЯННЯ).

У мадэлі (3) *смяяцца* выступае як прэдыкат адносінаў са станоўчай ацэнкай. Смех тут выконвае *фатычную функцыю*: дапамагае падтрымліваць або наладжваць добрыя адносіны з іншымі людзьмі. Семантыка прыназоўніка *да* [15, с. 19], аднак, дазваляе разглядаць адпаведны дзеяслоў як *прэдыкат перадачы інфармацыі*.

Такім чынам, відавочная *агульная беларуска-польская канструкцыя*, якіх багата ў беларускім сінтаксісе пачатку XX ст. і якія мы адносім да *беларуска-польскіх ізасінтаксічных структур* таго часу [4, с. 51]. Нагадаем, што на пачатак XX ст. нельга казаць пра ўласна *паланізмы* ці *русізмы*, бо менавіта ў гэты час адбываецца станаўленне новай беларускай літаратурнай мовы на аснове народных гаворак, у якіх ёсць усё, у тым ліку і *агульныя беларуска-польскія і беларуска-рускія элементы*. Атрымліваецца, што і ў беларускай мове былі свае *смяяцца-1, -2 і -3* з выразным размежаваннем па лініі «*шчаслівы*» – *адмоўны* – *станоўчы*.

Яшчэ адна лінія сінтаксічных «паводзінаў» беларускага прэдыката *смяяцца* разгортваецца ў творы Цёткі «Разумныя, ды не на дурня напалі» (1906 г.): *...так ён з паднятымі рукамі стаў і смяецца перад разгневаным законам* [13, с. 54]. Параўнаем з сучасным (!) кантэкстам: *Я смяюся перад бядой! – Смеюсь перед невзгодами!* Па сутнасці гаворка ідзе тут пра **СМЯЯЦЦА-4** з выразным *супрацьпастаўляльным* акцэнтам [15, с. 112–113].

Падключым *вертыкальны кантэкст*: паглядзім на спалучальнасць прэдыката *смяяцца* (ці іншых дзеясловаў адпаведнай ЛСГ) у перыядычным друку і творах мастацкай літаратуры пачатку XX ст. (гл. табліцу).

**Спалучальнасць прэдыката *смяяцца*
ў перыядычным друку і творах мастацкай літаратуры пачатку XX ст.**

Крыніца / аўтар	Канструкцыя	Прыклады
«Наша Доля» (1906)	перад Instr над Instr	<i>Смяяцца перэд законам</i> (1906, № 4, с. 2); <i>Здзекавацца над ім</i> (1906, № 2, с. 4); <i>Насмеш- кі над правасудзем</i> (1906, № 6, с. 2).
«Наша Ніва» (1906–1915)	над Instr з Gen	<i>Сьмеялися некоторые з Андрэя, што ён ба- лотам паліць ў печы і гатуе есьці</i> (1908, № 5, с. 5); ... <i>Смяецца над сваёй роднай мо- вай</i> , каторай навучыла яго матка, значыць, <i>смяецца і над сваёй маткай</i> (1912, № 22, с. 2)
І. Абдзіраловіч	над Instr з Gen	<i>Над ім зьдзекуюцца ад часоў; Чаму гэта дэталі жыцця так зьдзекуюцца з яго; гвалт над нашымі душамі; За даўгія вякі гвалту і зьдзеку над нашай душой.</i>
В. Ластоўскі	над Instr з Gen	<i>Здзекавацца над казакамі; Зьдзек не с права, а з сілы.</i>
М. Гарэцкі	з Gen над Instr	<i>Смяяцца з маіх скокаў; ...вярнуўся зьбянтэжаны, ня ведаючы, жартуюць з ім ці кажуць праўду; Ціпер-жа нада мною та- варішчы сьміютца; Над ім пасмяяўся; Насмя- ханне над маімі словамі.</i>

Як бачым, на пачатковым этапе фарміравання сучаснай беларускай літаратурнай мовы назіраецца пэўны разнабой ва ўжыванні пры дзеясло-вах эмацыянальна-ацэначных адносін сінтаксем *над кім–чым* і з *ка-го–чаго*. Канстатуем, што на той час адпаведная сінтаксічная норма па-куль не склалася. Прычым канструкцыі тыпу *смяяцца*, *насміхацца*, *здзе-кавацца над кім–чым* (норма сучаснай рускай мовы) варта лічыць *бела-руска-рускімі ізасінтаксічнымі структурамі*.

Высновы

Такім чынам, да дзвюх сучасных мадэлей (без уліку дыялектных), што ўтварае дзеяслоўны прэдыкат *смяяцца*, варта дадаць яшчэ дзве ар-хаічныя з сінтаксэмамі *да Gen* і *перад Instr*. У іх дзеяслоў *смяяцца* вы-ступае ў розных семантычных «іпастасях»: як прэдыкат праявы пэўнага стану, прэдыкат адносін з адмоўнай або станоўчай ацэнкай, прэдыкат перадачы інфармацыі і інш. У паэтычных і ўвогуле мастацкіх тэкстах, па назіраннях А. У. Міхайлавай, семантычны дыяпазон *смяяцца* можа быць яшчэ больш шырокі, уключаючы значэнні *інтэлектуальнай дзейнасці, пранікнення, напямку* і інш. [11, с. 7–9]. Падобныя «зрухі» ў семантыцы і сінтаксісе беларускага дзеяслова напрамую залежаць ад яго актантнага акружэння пры апісанні той ці іншай пазамоўнай сітуацыі.

Архаічныя канструкцыі дапаўняюць «культурны фон» прэдыката *смяцца* і, несумненна, уваходзяць у «залаты фонд» нацыянальна-адметных сінтаксічных адзінак – у склад *нацыянальнай сінтаксічнай ідыяматыкі* сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. *Арашонкава, Г. У.* Кіраванне ў беларускай і рускай мовах : Слоўнік-даведнік / Г. У. Арашонкава, В. П. Лемцюгова ; пад рэд. М. В. Бірылы, А. І. Падлужнага. – Мінск : Выш. шк., 1991. – 303 с.
2. *Арашонкава, Г. У.* Кароткі слоўнік беларускай мовы / Г. У. Арашонкава, В. П. Лемцюгова. – Мінск : Маст. літ., 1994. – 367 с.
3. *Арашонкава, Г. У.* Слоўнік цяжкасцей беларускай мовы / Г. У. Арашонкава, В. П. Лемцюгова. – Мінск : ПУП «РАДЫЁЛА-плюс», 2005. – 448 с.
4. *Важнік, С. А.* «Адвечны» сінтаксіс Ігната Абдзіраловіча / С. А. Важнік // Роднае слова. – 2022. – № 6. – С. 51–54.
5. *Важнік, С. А.* Синтаксические белорусизмы в белорусском русском / С. А. Важнік // XV Конгресс МАПРЯЛ : Избранные доклады. – Санкт-Петербург, 2023 (у друку).
6. *Всеволодова, М. В.* Теория функционально-коммуникативного синтаксиса : фрагмент прикладной (педагогической) модели языка / М. В. Всеволодова. – М. : Изд-во МГУ, 2000. – 502 с.
7. *Горицкая, О. С.* Язык и границы: лексическая и грамматическая специфика русского языка в Беларуси / О. С. Горицкая. – Минск : МГЛУ, 2021. – 300 с.
8. *Михайлова, Е. В.* Вертикальные синтаксические поля глаголов смеяться и плакать в русской и белорусской поэзии : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.02 ; 10.02.01 / Е. В. Михайлова ; БГУ. – Минск, 1998. – 19 с.
9. *Плотнікаў, Б. А.* Сінтаксічны слоўнік / Б. А. Плотнікаў // Плотнікаў Б. А., Трайкоўская В. П. Слоўнік цяжкасцяў беларускай мовы. – Мінск : Кніжны Дом, 2004. – С. 221–243.
10. *Прохорова, С. М.* Синтаксис переходной русско-белорусской зоны : ареально-типологическое исследование / С. М. Прохорова ; науч. ред. П. П. Шуба. – Минск : Университетское, 1991. – 136 с.
11. Слоўнік мовы «Нашай Нівы» (1906–1915): У 5 т. – Мінск : Тэхналогія, 2003–2019. Т. 4 / Уклад. І. А. Гапоненка, М. Н. Крыўко, В. П. Лемцюгова ; пад рэд. В. П. Лемцюговай, А. М. Анісім. – 2019. – 648 с.
12. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т., 6 кн. / Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства / пад. агул. рэд. К. К. Атраховіча. – Мінск : гал. рэд. БелСЭ, 1077–1984. Т. 5, кн. 1. – 1983. – 663 с.
13. *Цётка.* Выбраныя творы / Цётка. – Мінск : Маст. літаратура, 2016. – 198 с.
14. *Чумак, Л. Н.* Синтаксис русского и белорусского языков в аспекте культурологии / Л. Н. Чумак. – Мінск : Белгосуниверситет, 1997. – 196 с.
15. *Шуба, П. П.* Тлумачальны слоўнік беларускіх прыназоўнікаў / П. П. Шуба. – Мінск : Народная асвета, 1993. – 168 с.